

POSLIJERATNI KOMUNISTI KI ZLO INI I GROBIŠTA U ISTO NOJ HERCEGOVINI

«POSTWAR COMMUNIST CRIMES AND GRAVEYARDS IN EAST HERZEGOVINA»

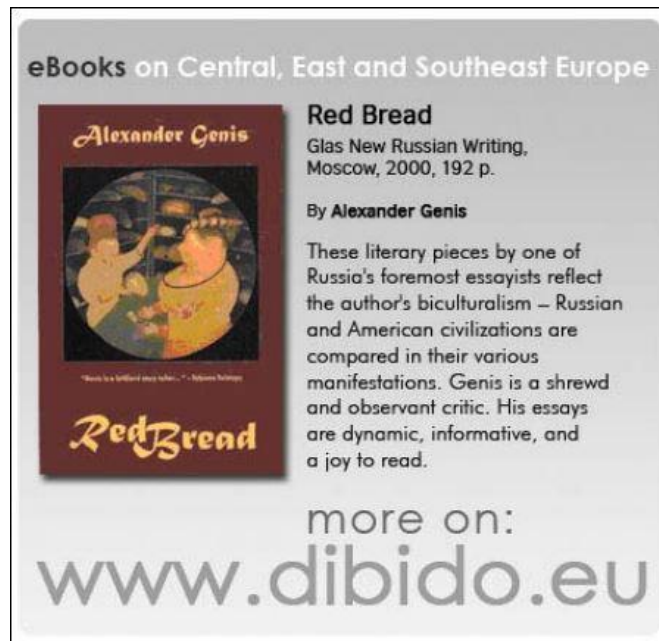
by *Blanka Matkovi*

Source:

Hum (Hum), issue: 9 / 2012, pages: 197221, on www.ceeol.com.

The following ad supports maintaining our C.E.E.O.L. service

eBooks on Central, East and Southeast Europe

Alexander Genis

Red Bread
Glas New Russian Writing,
Moscow, 2000, 192 p.

By **Alexander Genis**

These literary pieces by one of Russia's foremost essayists reflect the author's biculturalism – Russian and American civilizations are compared in their various manifestations. Genis is a shrewd and observant critic. His essays are dynamic, informative, and a joy to read.

more on:
www.dibido.eu

dragutin:

- 1.) U kartiranju je »lokacija = okolica« jer je bilo važno odrediti bilo kako ako nije druga ije,
- 2.) Iz ovih podloga za kartiranje je redni broj 001-102 a korištena je oznaka „BiH_05_BM“... itd,
- 3.) Nekoja mjesta kao naselje je bilo više jednakih naselja, zato su mogu e i ve e greške o tome,
- 4.) Ovo numeriranje sa oznakom „BiH_05_BM_xxx“ je korištena samo ovaj zapis od 26 stranica,
- 5.) Sam sadržaj ovog zapisa nije dirnut osim oznaka zbog lakšeg pregleda korištenih podataka.

Primljen 25. X. 2012.
Blanka Matković
University of Warwick, Department of History
B.Matkovic@warwick.ac.uk

POSLIJERATNI KOMUNISTI I ZLOČINI I GROBIŠTA U ISTOJNOJ HERCEGOVINI

Sažetak

Nakon svibnja 1945. na području Bosne i Hercegovine dovoženi su transporti zarobljenika iz hrvatskih logora i zatvora, posebno iz Požege i Slavnskoga Broda. Najveći broj tih zarobljenika zatočen je u sarajevskim i mostarskim logorima iz kojih je nepoznat broj odvezen prema Stocu, Nevesinju, Bileći, Trebinju i Crnoj Gori. Po izjavama većeg broja svjedoka te se osobe nikada nisu vratile kućama zbog toga se pretpostavlja da su pobijene u većem broju jama i grobišta na području istočne Hercegovine. Speleološka istraživanja potvrdila su da se u pojedinim jamama nalaze ljudske kosti, no stradanje Hrvata na tome području još je uvijek slabo istraženo. Iako većina svjedoka govori o dolasku zarobljenika preko Slavnskoga Broda, tragovi vode i prema Splitu i Dubrovniku. Veći broj izvora, uključujući i arhivsko gradivo, potvrđuje bliske kontakte i suradnju dalmatinskih i hercegovačkih komunista te tijela vlasti (poglavito OZNA-e), zbog čega je istraživanje ratnih zločina počinjenih na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije vrlo složeno.

Cljučne riječi: Drugi svjetski rat, Hercegovina, OZNA, komunizam, grobišta, poratni zločini

prosinca 2012.

197

Uvod

Nakon završetka tzv. završnih operacija za oslobodjenje Jugoslavije te zarobljavanja hrvatskih civila i pripadnika Hrvatskih oružanih snaga u Sloveniji i Austriji tisuće zarobljenika natjerane su u kolone smrti kreću se u tri osnovna smjera:¹

- a) Bleiburg – Dravograd – Celje, odakle jedna kolona ide prema Zagrebu, a druga prema Krapini i potom opet prema Zagrebu. Iz Zagreba su se kolone kretale u nekoliko različitih smjerova, a jedan od njih vodio je preko Požege i Bosanskoga Broda² do Sarajeva i Mostara.³
- b) Bleiburg – Dravograd – Maribor – Ptuj – Varaždin – Virovitica – Osijek. Iz Osijeka jedna skupina ide preko Baranje, Bačke i Srijema prema istočnoj i južnoj Srbiji te Makedoniji radeći najteže poslove u rudnicima i drugdje. Druga skupina kreće se preko Vukovara, Vinkovaca do Srijemske Mitrovice, odakle dio ide preko Šapca i dalje u zapadnu Srbiju, a dio preko Pančeva i Vršca u Belu Crkvu. Treća skupina odlazi preko Pakova do Slavnskoga Šamca, gdje prelazi u Bosnu do Doboja i nastavlja dalje prema Tuzli, Banjoj Luci ili Zenici, odnosno Sarajevu i Mostaru.⁴

---

1 Usp. Zdravko Dizdar, „Prilog istraživanju problema Bleiburga i Križnih putova (u povodu 60. obljetnice)“, *Senjski zbornik*, 32 (2005.), str. 152. – 153.

2 Logori u Požegi i Slavnskome Brodu među najspominjanijim su postajama Križnoga puta u Slavoniji. Onaj u Slavnskome Brodu raspušten je u jesen 1945., a **na području grada i okolice nalazi se veći broj masovnih grobnica (001) (002) (003)**. Istodobno je osnovan logor u **Bosanskome Brodu, i to u blizini željeznice postaje i ložionice (004)**. Logor je postojao oko dva i pol mjeseca, a zarobljenici su se u njemu zadržavali najviše tjedan dana. Usp. Mate Šimundi, *Hrvatski smrtni put*, Split, 2001., str. 268. – 269.

3 O prelasku zarobljeničkih kolona s hrvatskoga na bosanski teritorij svjedoči veći broj osoba. Članak Hrvatskih oružanih snaga Stjepan Buconji prošao je Križni put od Bleiburga preko Maribora, Zagreba (logor Prečko) i Slavnskoga Broda, odakle je odveden u logor u Bosanskome Brodu. Buconji tvrdi da su odvođeni ljudi iz toga logora bila svakodnevna te da su žrtve likvidirane u okolici. Iz Bosanskoga Broda odveden prema Mostaru, no uspio je pobjeći na željeznicu koja postoji u Sarajevu. Usp. Spomenica Bleiburg 1945.-1995., ur. Mirko Valenti, Zagreb, 1995., str. 163. – 165. O likvidacijama u Bosanskome Brodu svjedoči i Ivan Marić. Usp. Karlo Rotim, *Žrtvoslov Širokog Brijega* u Drugom svjetskom ratu i poratu, Mostar, 2000., str. 205. – 209.

4 Mnoge uhićene Hrvate u Hercegovini vlakovima su vodili prema Crnoj Gori, usputno ih na pojedinim željezničkim postajama izvodili iz vagona, odvodili ih prema unaprijed

c) Jasenice i Ljubelj do Kranja te dalje do Ljubljane. Odatle dio zarobljenika ide do Zagreba, drugi preko Novoga Mesta do Karlovca, a treći do Kočevskoga Roga i dalje do Rijeke.

Manje je poznato da su zarobljenici prebacivani u hercegovačke logore, odnosno lokalnim opunomoćstvima OZNA-e, i iz Dalmacije. Opunomoćstvo OZNA-e dubrovačkoga područja 31. prosinca 1944. obavještuje Opunomoćstvo OZNA-e za južnu Hercegovinu u Stocu „da smo izdali naredjenje, da Vam se stražarno sprovedu niže označena lica, a koja se nalaze sada u našem zatvoru, budući svoja djela učinili na teritoriju tog opunomoćstva i to: 1. KLEČAK PERO pok. Pera iz Belenice. Prema izvještaju Komande mjesta Ljubinja Str. Pov. Br. 231 od 10.XII.44., imenovani je hvatao rodoljube u okolini Ljubinja i vodio ih na JAMU. 2. ZEKO IVO, Ivanov iz Belenice, prema gore pomenutom izvještaju Komande mjesta Ljubinja, učestvovao je u hvatanju i bacanju u JAME rodoljuba u okolini Ljubinja. 3. LUKIĆ BOŽO, pok. Boška iz Golubinjac. Prema istom izvještaju Komande mjesta Ljubinja, učestvovao u bacanju u JAME rodoljuba u Rankovcima i Rapavicima.“⁵

Josip Suton, sudionik Križnoga puta, svjedoči da je dio zarobljenika s Križnoga puta dospio u apljinu i Mostar preko Splita i Metkovića.

Iz logora na Firulama u Splitu⁶ izdvojeno nas je oko osamdesetak i ukrcano na brod za Metković. U Mostar nas je stiglo 27, dok su ostali izdvojeni na putu do Metkovića do apljine. Prepoznavali su ih partizani

---

određenim jamama: kraj Hrženoga Dola, Veličina, Jasenice – Luga, Taleža, Oraha, Gluhe Smokve, Aleksine Meće, Babina Zuba, Vilusa, oko Bileća i u kanjonu Morača i likvidirali ih u njima. Usp. Anđelko Mijatović, „Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda: Masovna poratna pogubljenja na brojnim stratištima i žrtve hrvatskih marševa smrti“, Vjesnik, 19. srpnja 2005., str. 55.

⁵ HR – HDA – 1491, OZN-a za Hrvatsku, OZNA Dubrovnik, 11.57. O bliskoj suradnji OZNA-e dalmatinskih kotareva s hercegovačkom OZNA-om svjedoči i elaborat „Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska, Banditizam na neretvanskom području“ (HR – HDA – 1561, SDS RSUP SRH, 015.17) te „Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Dubrovnik“ u kojemu se na stranici 4. navodi da su „pored korištenja saradničke mreže, esto postavljane zasjede koordinirano sa UDB-om iz Trebinja, jer se djelatnost bande protezala na njihov teren“ (HR - HDA - 1561, SDS RSUP SRH, 015.11).

⁶ Sačuvana knjiga jednoga od splitskih logora dokazuje da su pojedini zatočnici iz Splita upućivani opunomoćstvima OZNA-e različitih područja, uključujući i teritorij Bosne i Hercegovine. HR – DAS – 409, SUP za Dalmaciju.

i odvodili u nepoznato, na neko odredište za smaknuće. Pri dolasku u Mostar, dočekala nas je skupina organiziranih huligana koji su uzvikivali: „Ustaše, ustaše, zlikovci, na vješala!“ i slično. Pljuvali su po nama i gađali nas kojekakvim predmetima, te nasrtali na nas, a sprovodioci su glumili naše branitelje. Tako su nas „dopratili“ do želovine [...] Uz psovke, prijetnje i udarce uvodili su nas jednoga po jednoga u zgradu kod nekog oficira koji nas je nakon uzimanja generalija upućivao u zatvorske ćelije. Kasnije sam saznao da je šef tih balavandera bio zloglasni čima⁷. Svi su ga oslovljavali „komandire“, a kako i ne bi kad je bio komandant odreda za mučnje i likvidaciju uhićenika. Isto tako saznao sam da je onaj oficir koji nam je uzimao podatke i upućivao nas u ćelije imenom i

⁷ Osman Čimić čima bio je 1945. godine pripadnik OZNA-e u Stocu. (Usp. Stanislav Vukorep, *Preživjeli svjedoče*, Zagreb, 2005., str. 639.) Suton ga naziva zapovjednikom voda za likvidaciju u mostarskoj želovini te tvrdi da se likvidacijama „bavio“ od zauzimanja Mostara 14. veljače 1945. do strijeljanja posuških žrtava 12. prosinca 1947. U Posušje ga je 1947. godine doveo Teufik Selimović – Bućuni, brat književnika Meše Selimovića, koji je u to vrijeme bio pomoćnik ministra za unutrašnje poslove BiH kamo je došao iz republike OZNA-e u kojoj je bio jedan od čelnika. Prozvan je nadimkom Bućuni zbog fizičke sličnosti sa sovjetskim maršalom Semjonom M. Bućunijem. Prema izjavi Ismeta Serdarevića, zatočenika s Gologa otoka, Bućuni je bio prosrpski orijentiran i od Aleksandra Rankovića dobio je sat s posvetom za posebne zasluge. Bućunijeve naloge u Posušju 1947. izvršavao je Mirko Praljak, predsjednik Prijekoga suda i šef Oponomostva OZNA-e za Hercegovinu u Posušju. (Usp. Josip Jozo Suton, *Posuški žrtvoslov*, Zagreb, 1998., str. 102. – 103., 188., 190.) O ulozi Mirka Praljka svjedočila je Kata Obradović koja je, nakon što su je partizani zarobili, odvedena u ćeliju gdje ju je Praljak tukao i pokušao silovati te Andrija Menalo koji je Praljka vidio u zatvorima u ćeliji i Stocu. (Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 577. – 590., 600.) Kao počinitelje zločina nad hercegovačkim Hrvatima Suton također navodi i ostale šefove OZNA-e, odnosno UDBA-e: Ivana Šprlju iz Metkovića, Lovru Kovačevića iz Tupa, Antu Primorca iz Bijele kraj Ljubuškoga, Milorada Draškovića iz istočne Hercegovine, Petra Orešića iz Posušškoga Graca, Vicu Soptu iz Mamića, Markicu Dobrijevića iz Glamoča; zatim oficire OZNA-e Simunakovića, Srbina iz Prijedora, Edu Milića, Srbina iz Trebinja, Srećka Sutića, Hrvata iz Livna, Jovu Lukajića, Srbina iz Rora kraj Glamoča, Aliju Poškovića, Muslimana iz ćelije, Tomu Bilića, Milana Šaina, ključara Oznina zatvora i druge nepoznata imena te Danila Kovačevića, delegata i šefa Vojnoga odsjeka u Posušju, Uru Skočajića, referenta u odsjeku za unutrašnje poslove, Radivoja Tomaševića, kapetana u Vojnome odsjeku, Boška Subotića, referenta u službi unutrašnjih poslova, Mirka Šupljeglava, kapetana milicije, Oku Milidragovića, kapetana milicije, Mirka Ševu, majora JNA i načelnika službe za vojna pitanja i Milana Kunića, komandira milicije. Usp. J. Suton, n. dj., str. 109. – 110. Napomena: Ivan Šprlje „Gujac“, rođen 8. ožujka 1909. u Kuli Norinskoj, jedan je od osnivača partijske ćelije u Momiću. Prema podacima iz Pristupnica za prijam u članstvo Saveza boraca NOR-a iz 1948., vidljivo da je u NOP stupio 1. listopada 1941., a 1945. bio je oficir OZNA-e. Godine 1948. nalazio se na dužnosti željezničara. HR – DAD (Sabirni arhivski centar Metković – Opuzen-Ploče) – 452, Kotarski odbor Saveza udruženja boraca NOR-a, Pristupnice. Andrija Menalo, koji je 1946. bio zatočen u zatvoru u ćeliji, navodi da je Šprlje iz zatvora pustio veći broj Hrvata. Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 577. – 590.

prezimenom Dušan – Duka Pudar⁸ [...] Otkada su mene dognali u tu zloglasnu „ku u“, nekako potkraj lipnja 1945. godine, pa do kraja te godine, oznaši su svake noći i odvodili veće skupine zatočenika prema Nevesinju i na Bišini, obronku Veleža, ubijali ih i bacivali u jamu [...] O likvidacijama u Mostaru 1945. godine progovorio je ANTE BARBIR, jedan od prvih šefova Opuномо stva OZN-e za Hercegovinu. Zapravo, nekoliko desetak godina nakon izvršenih masovnih zločina u Hercegovini, našao sam se jedne prigode u društvu s ANATOM BARBIROM u Zagrebu u prisutnosti Kreše Primorca i Jure Šimunovića, obojica iz Zagreba. U tijeku razgovora u kojemu smo dotaknuli i masovne likvidacije hrvatske mladosti u poratnim godinama u Hercegovini, Barbir je sasvim otvoreno, to sam dobro zapamtio, progovorio o prilikama u Hercegovini 1945. godine i pored ostalog kazao da se je u Mostaru u logorini i u Sjevernom logoru odjednom nakupilo oko 3 000 hrvatskih mladića, pretežito zarobljenika, koji su u Mostar pristizali nakon pada NDH. On kao šef OZN-e za Hercegovinu, pitao je, kako je kazao, tadašnjeg ministra za unutarnje poslove Republike BiH, Uglješu Danilovića⁹, što će učiniti s tim mladima? Nakon nekoliko dana dobio je nalog da ih likvidira. Po njegovom kazivanju, on taj nalog nije izvršio, bilo mu je žao te hrvatske mladosti, nego je jedan veći broj poslao u partizanske radne brigade, druge je pustio na slobodu i izvjestan broj je zadržao u logoru odnosno u logorini. Zbog neizvršenja naloga ministra Danilovića, Barbir je bio, kako kaže, smijenjen s te funkcije te iz toga nikada više nije obnašao neku značajniju dužnost, unatoč tome što je bio stari komunist.¹⁰

⁸ Istu osobu spominju i svjedoci Boško Masla i Đuro More. Usp. S. Vukorep, *Preživjeli svjedoci*, str. 111. – 122.; *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, Humski zbornik V., priredili Ivica Puljić, Stanislav Vukorep, Đuro Bender, Zagreb, 2001., str. 718. – 721.

⁹ Uglješić Danilović, rođen 7. veljače 1913. u Gnjonici kod Odžaka, rezervni general-potpukovnik JNA, bio je član KPJ od 1935. godine te član Mjesnoga komiteta KPJ u Beogradu. Jedan je od organizatora ustanka u istočnoj Bosni i Hercegovini. U NOR-u je bio član Glavnog štaba NOPO-a za BiH, Operativnoga štaba NOPO-a za istočnu Bosnu, a od svibnja 1943. ponovno rukovodi vojno-političkim radom u Hercegovini. Bio je vijećnik AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Od 1945. godine član je Vlade, član CKSKJ, a od 1953. potpredsjednik Izvršnoga vijeća NR BiH i član Saveznoga izvršnog vijeća. Odlikovan ONH, OPZ I, OZN I, OBJ I i dr. Usp. *Vojna enciklopedija*, sv. 2, Beograd, 1959., str. 392.; *Leksikon NOR-a i revolucije u Jugoslaviji 1941.-1945.*, prva knjiga, Beograd – Ljubljana, 1980., str. 211.

¹⁰ Josip Suton, Mostarsku logorinu OZNA je pretvorila 1945. godine u masovno morilište hrvatske mladosti, 50 godina *Bleiburga: Zbornik radova o Bleiburgu i križnim putovima s trećeg međunarodnog znanstvenog simpozija u Bleiburgu 14. i 15. svibnja 1995.*, ur. Jozo Marević, Zagreb, 1995., str. 277. – 282. Tekst je također objavljen u glasilu Hrvatskoga društva političkih zatvorenika *Politički zatvorenik*, br. 41, lipanj 1995., str. 18. – 20.

Svjedok B. M. izjavljuje da je u Mostar stigao sredinom kolovoza 1945., i to iz Dubrovnika kamo je preba en iz Barija u Italiji. Nadalje tvrdi da su u Mostaru „svi hercegova ki Hrvati bili odvojeni od nas. OZNA ih je odvela, ali ne znam što se je s njima dogodilo. Mi ostali bili smo prevezeni u Sarajevo, gdje smo bili isporu eni gradskoj OZNI. Ovdje je OZNA odvojila bosanske Hrvate iz naše skupine a nas iz drugih krajeva otpremila je u Doboj.“¹¹

Najve i broj zarobljenika, preba enih na bosanskohercegova ko podru je, zato en je u sarajevskim i mostarskim logorima iz kojih je nepoznat broj osoba odvezen prema Stocu, Nevesinju, Bile i, Trebinju te dalje prema Nikšić u i Podgorici. Prema izjavama ve ega broja svjedoka ve ina tih osoba nikada se nije vratila ku ama zbog ega se **pretpostavlja da su pobijene u ve em broju jama i grobišta na podru ju isto ne Hercegovine**. Upravo iz toga razdoblja datira jedanaest jama što ih je evidentirala Komisija za utvr ivanje ratnih i poratnih žrtava tijekom 1990-ih godina. Svjedo anstvo Dragutina Schlatta sugerira da je dio zarobljenika odvedenih prema Bile i i Crnoj Gori ipak preživio. Schlatt navodi da su po etkom mjeseca rujna krenuli vlakom iz Sarajeva preko Hadži a, Ivan Planine, kroz Mostar te su došli u Trebinje.

Tu su došli Srbi iz okolnih sela na „prepoznavanje“. Nikoga nisu prepoznali, ali su nas tukli a nakon toga krenuli smo u zatvorskim vagonima preko Bile a te stigli u Nikšić . Tu su nas stanovnici gledali kao da nismo ljudi, ali doista izgledali smo kao prispodobe, jer smo se brijali samo jedanput mjese no i to onda kada su nas šišali do kože. Partizani, pratioci tukli su nas pred stanovnicima, da ovi vide kako su vojnici Narodnooslobodila ke vojske hrabri. Tu smo se zadržali, dok su nas prebrojili; bilo nas je oko 400 osoba. Krenuli smo u sjevernom pravcu uz planinu pokraj rijeke Zete. Tu smo stali u jednoj kotlini. U blizini smo radili na jednom vojnom uzletištu, koje se je izgra ivalo. Ovamo su dolazili razni crnogorski komunisti, koji su nas tukli onda kada nas partizanski vojnici nisu tukli. Tu smo radili nešto više od mjesec dana, tj. do 5. listopada 1947. U tom vremenu bila su etvorica od nas odvedena u Nikšić , i oni se nikada više nisu vratili. Me u njima je bio i jedan lije nik [...] Poslije mnogo dana straha i panike na ovom radilištu, rekoše nam, da emo i i u Sarajevo. Kada smo stigli u Sarajevo, svi smo se morali slikati i dati otiske

---

11 Ivan Prcela, Hrvatski holokaust II, Zagreb, 2005., str. 476. – 481.

prstiju kao kakovi kriminalci. Bilo je tu i posebno ispitivanje. I ovdje su neki iz naše grupe bili određeni, da idu na komandu VI. vojne oblasti. Oni se nisu nikada povratili, po svojoj prilici su i oni bili ubijeni.¹²

Mijo Katić, zarobljen kod Celja, prepravljen je u Mostar, a zatim u logor u Bileći gdje je ostao do listopada 1945. U **Trebinju (005) (006) (007)** je rekao da je navodno **u okolnim šumama ubijeno 700 ljudi**. Po dolasku u logor Bileća dočekala ih je neka Crnogorka koja je izjavila: „Vidi ustaša živih! Jedne smo pobili, a opet drugi došli!“ Zato su enici bilećki logora ubijani su i u samome logoru te zatim bačeni u provaliju.¹³

1. Zauzimanje istočne Hercegovine potkraj 1944. godine

Likvidacije ratnih zarobljenika u istočnoj Hercegovini započele su već u drugoj polovini 1944., kada postrojbe NOV-a zauzimaju to područje. Potkraj kolovoza 1944. u istočnoj Hercegovini nalazila se 29. divizija u sljedećem sastavu: 11. brigada raspoređena prema Gackomu, 10. brigada prema Bileći, 12. brigada prema Nevesinju, a 13. brigada prema Stocu, odnosno na smjeru Stolac – Bileća. Na suprotnoj strani nalazile su se uglavnom postrojbe 369. pješačke divizije (tzv. Vražja). No u 1./2. rujna 11. brigada zauzela je **Avtovac (008)** i **Gacko (009)** odbacivši njemačke i hrvatske postrojbe prema Nevesinju, a do 6. rujna slomila je otpor hrvatske posade u Kuli **Fazlagića (010)** i ovladala **Gatačkim Poljem (011)**.¹⁵ Autori knjige *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije* ističu da se

na obalskom pojasu, od ušća Neretve do r. Bojane nalazilo nekoliko jakih uporišta, koja je neprijatelj stalno držao u svojim rukama. U njima je rad Partije bio veoma otežan, što se negativno odražavalo na brzinu razvoja oslobodilačkog pokreta u ovom delu primorskog pojasa. Sve pokušaje Primorske operativne grupe da dublje prodre u Crnogorsko Primorje i južnu Dalmaciju neprijatelj je uspješno sprečavao. Ovo su koristile kvislinške snage, pa su se preko ove zone povezivale sa reakcionarnim elementima na

---

12 Isto, str. 317. – 346.

13 Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 227-230.

14 Usp. *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945*, ur. general-pukovnik Velimir Terzić, Beograd, 1957., str. 50.

15 Usp. isto, str. 217.

Zapadu. Zbog toga je Vrhovni štab NOV i POJ 14. septembra ponovo naredio Štabu 2. korpusa da sa ja im snagama prodre u ovo podru je i ovlada neprijateljskim uporištima. Izvršavaju i ovo nare enje, Štab 2. korpusa naredio je Primorskoj operativnoj grupi da težište borbi prenese u Crnogorsko Primorje. Isto tako je Štab 2. korpusa naredio 29. hercegova koj diviziji da težište borbi prenese u južnu Hercegovinu, gde su ve prikupljeni hercegova ki etnici izvršili nekoliko neodlu nih napada na nema ka uporišta na komunikaciji Trebinje—Popovo Polje. Me utim, Nemci nisu dozvoljavali nikakve ‘politi ke akcije’, pa su brzo raš istili situaciju i onemogu ili dalju aktivnost etnika. im su 29 hercegova ka divizija i Primorska operativna grupa obezbedile zauzetu prostoriju u severnoj Hercegovini i oslobodile Nikši , izvršile su pregrupisanje svojih snaga. Na sektoru Gacko, Nevesinje, Kalinovik 29 hercegova ka divizija je ostavila 11 brigadu, dva bataljona 10 brigade, 2 brigadu Divizije ‘Garibaldi’, Kalinovi ki i Konji ki partizanski odred; sve ostale snage usmerila je ka jugu, formiraju i od 13 i 14 brigade Južnohercegova ku udarnu grupu. Ona je naredila 10 i 12 brigadi da oslobode Bile u, a Južnohercegova koj udarnoj grupi da se prebaci iz reiona Stoca i Ljubinja u rejon Trebinja, da prese e komunikacije od Trebinja za Bile u i Stolac i, dok se bude izvodio napad na Bile u, da spre i neprijatelju dovla enje oja anja. Štab Primorske operativne grupe je naredio 2 proleterskoj dalmatinskoj brigadi da zajedno sa Grupom bokeljskih bataljona sadejstvuje 29 hercegova koj diviziji pri oslobo enju Bile e, 10 brigadi da izvrši napad na komunikaciju Grahovo— Risan, a 6 brigadi i Lov enskom partizanskom odredu da nastave dejstva ka Danilovgradu, dolini Zete i komunikacijama Podgorica—Cetinje i Rijeka Crnojevi a—Virpazar.¹⁶

Deseta i dvanaesta brigada Bile u su zauzele 2. listopada. Druga dalmatinska brigada i Južnohercegova ka udarna grupa¹⁷ izvršile su do 3. listopada pripreme za napad na Trebinje koje je zauzeto tri dana kasnije. Padom Trebinja otvoren je put prema jadranskoj obali izme u Slanoga i Boke Kotorske. Dana 26. listopada 1944. godine 14. brigada zauzima Stolac, a 13. brigada Donje Hrasno, Dra evo i Prebilovce. O likvidacijama ratnih zarobljenika u **Trebinju (012)** nakon ulaska postrojbe NOV- a u grad prikupljeno je nekoliko svjedo anstava. Ivan Raubic, ro . 1929. u Trebinju, izjavio je **da je skupina zarobljenih njema kih do asnika ubijena u Zasadu (013)**, a pobio ih je Jovo Pariez. Školski kolega Fadil

16 Isto, str. 220. - 221.

17 U njezinu sastavu nalazile su se 13. i 14. brigada 29. divizije.

Hadžiahmetović govorio mu je i o ubijanju domobrana na **Parojškoj njivi** i bacanju žrtava u **jame** (014). Kuću Raubicovih zauzela je OZNA, koja je jednu prostoriju pretvorila u zatvor iz kojega su zarobljenici također odvođeni na likvidacije. Raubic tvrdi da je među njima bilo najviše Hrvata iz Dubrovnika i Popova polja. Trebinjski Hrvati i Muslimani zatvarani su u kući Šutića gdje se također smjestio štab divizije. Raubicova majka tvrdila je **da je kroz njihovu kuću u prošlo oko 300 zarobljenika te da su svi bili ubijeni**. Obitelj Raubic nije stradala jer je, po izjavi samoga Ivana Raubica, njegov otac Eugen mogao računati na zaštitu Vlade Šegrt¹⁸, no Šegrtova supruga odnijela je iz Raubicova doma vrijednije predmete. Raubic također spominje „terenski bataljon“ na kojemu su se nalazili Petko Milojević, zapovjednik, i Krsto Milaković, komesar, te Antu Sušić i Ana iz pratnje bataljuna OZNA-e, navodno komesara, a kasnije članica Vlade BiH. Potkraj 1944. godine Raubic je mobiliziran u postrojbu KNOJ-a koja je vršila pretraživanja na području Trebinjske šume.¹⁹ Streljaci te postrojbe sastojao se od Muslimana te Hrvata iz Dubrovnika i Popova.²⁰ Dana 31. prosinca 1944. u Trebinju je likvidiran dekan don Marijan Vujnović, star 73 godine.²¹

18 Vlado Šegrt, rođen 18. prosinca 1907. u Lastvi, Trebinje, rezervni general-major JNA, postao je članom KPJ 1931. godine i jedan od organizatora ustanka u okolini Trebinja 1941. godine. Kasnije postaje zapovjednikom 10. hercegovačke brigade, zamjenikom zapovjednika 3. divizije te zapovjednikom 29. hercegovačke divizije. Bio je član AVNOJ-a, a nakon rata poslanik u Saveznoj narodnoj skupštini i Narodnoj skupštini NRBiH, član vlade NRBiH, predsjednik Prezidijuma Narodne skupštine NRBiH, član Izvršnoga vijeća NRBiH, potpredsjednik Narodne skupštine NRBiH, predsjednik Kontrolne komisije CKSKBiH, član CKSKJ i Izvršnog komiteta CKSKBiH te član CKSKBiH i Saveznoga odbora SUBNOR-a. Odlikovan je ONH, ONO, OPZ I i dr. Vojna enciklopedija, sv. 9, Beograd, 1967., str. 550.; Leksikon NOR-a i revolucije u Jugoslaviji 1941.-1945., druga knjiga, str. 1086. – 1087.

19 Na području Hercegovine djelovala je 3. hercegovačka brigada KNOJ-a koja je bila u sastavu Bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a (od ljeta 1945. zvane 3. divizija KNOJ-a) čiji je zapovjednik bio pukovnik Danilo Komnenović, a politički komesar Špiro Srzentić. Bila je izravno podređena OZNA-i BiH). Treća hercegovačka brigada KNOJ-a formirana je 7. prosinca 1944. od bataljuna narodne obrane i pojedinih hercegovačkih partizanskih odreda. U svome sastavu imala je 5 bataljuna i ukupno 1200 pripadnika. Usp. Razvoj OS SFRJ 1945- 1985, Kopnena vojska JNA, Knjiga III, Beograd, 1988., str. 436.

20 Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 462. – 466.

21 Usp. Tomo Vukšić, „Stradanje crkvenih osoba iz BiH za vrijeme II. svjetskog rata“, Odžak – Pouka povijesti: Sjećanje na hrvatske žrtve Drugog svjetskog rata, ur. Ivo Baluković, Odžak, 2009., str. 101., 117. Don Marijan Vujnović osuđen je „kao ratni zločinac i narodni neprijatelj“ prema čl. 16. i 17. Uredbe o vojnim sudovima. Presudu je donijelo Sudsko vijeće Komande

Pulji, Vukorep i Bender isti u da na području istočne Hercegovine nije bilo postupaka dalmatinskih partizana koji bi se mogli okarakterizirati kao masakr i genocid. Štoviše, zabilježena su svjedočanstva preživjelih hercegovačkih Hrvata o dalmatinskim partizanima koji su sprjeđivali srpske partizane da ubijaju hrvatsku djecu.²² Nasuprot tomu istočnohercegovački partizani tretirali su neizbjegle Hrvate kao zarobljenike, a mnoge su civile „prividno mobilizirali u svoje redove, ali su ih postavljali tamo gdje je najvjerojatnije poginuti, ili su ih čak ubijali sile a te ih kasnije upisivali na spomenike palih boraca!“²³ Autori navode da je nakon partizanskoga zauzimanja zapljine dio Hrvata, izbjeglih iz Stoca i okolnih sela, zarobljen i odveden natrag preko Neretve u „neke vrste sabirnog logora u školu u Tasovu i ima i drugdje“, a zatim upućen „preko Domanovića a gdje ih je preuzeo ‘Narodni sud’, koji je oslobodio 37 žena, a 141 muškaraca su odveli i strijeljali na Radmilji bacaju ih u nabujalu rijeku i rupu uz njezino korito“²⁴.

U „Dokumentaciji o stradalnicima“ susreću se imena sljedećih osoba koje su se istakle pri izvršavanju zločina nad hrvatskim civilima: Anđelko Drež, Milan i Vlado Čalaka, Milan Vukanović te žene Šešelji iz Mareve Ljuti (uz pomoć Grošete i Katića iz Mravinaca). Izravne zločine – prema opširnijoj dokumentaciji – počinili su: Luka Milić iz Veličana, Božo Slavić, Jakšića – supruga Jovina, Dušan Šešelji, Milorad Misita, Pero Misita, Anđelko Drež, Pero Vukanović, Jovan Vulić, Jovo Kovač,

Vojne oblasti 29. udarne divizije NOVJ-a u Trebinju. Don Anto Baković, Hrvatski martirologij XX. stoljeća, Zagreb, 2007., str. 716.

22 Usp. Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini, str. 52. – 54.

23 Isto, str. 53.

24 Isto, str. 54.

25 Vido Čurasović svjedočio je o zarobljavanju i zlostavljanju od partizana, među kojima su bili Anđelko Drež i Sava Šešelji, obojica rodom iz Mareve Ljuti. Svjedok također spominje i Ristu Kostića, političkoga komesara i Simu Radića, partizanskoga komandanta u Ljubinju, te tvrdi da su njegovi zlostavljali i pjevali pjesme o kralju i vojvodi Sinđeliću. Drež je prije rata navodno slavio i hvalio kralja Petra. Među zlostavljanima također navodi i Ivicu Bukvića iz Ravnoga te Nikolu Čalaka sa Zavale. Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 611. – 628.

26 Stojan Obad spominje kao jednoga od počinitelja zločina i Tomu Čalaka koji je na Lišima 8. siječnja 1946. ubio dvije pastirice, Cviju i Ivanu Obad, dok su čuvale ovce. (Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 548.) Tomo Čalaka bio je pripadnik KNOJ-a. Usp. Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini, str. 356.

Sava Pendi , Šarenac²⁷ , Savo Bakoti , Pero ihori , Jovan Markovi , Božo Slavi , Ne o Radi , Danilo Bukvi ,²⁸ Milorad i Vaso Dre , Masleša iz Tulja, Mladen Cimirot, Pramenko iz Grmljana, Bogdan Mraki , Stevan Porobi i drugi.²⁹

O likvidacijama što su slijedile nakon završetka Drugoga svjetskog rata sa uvan je kudikamo ve i broj svjedo anstava i podataka prikupljenih tijekom speleoloških istraživanja. Prema dostupnim svjedo anstvima transporte zarobljenika iz hrvatskih logora i zatvora na željezni kim postajama pretraživali su Srbi i Muslimani traže i vjerojatno Hrvate iz svojih naselja i odvođe i s vlakova pojedine zarobljenike ili skupine zarobljenika koje su obi no strijeljali. Boško Dragi evi , ro en 1927. u Gorici kod apljine, posvjedo io je da je u Sarajevu susreo bivšega susjeda Stanka Kozinu koji ga je upozorio da se, bude li iz Sarajeva išao ku i, ne zadržava na željezni kome kolodvoru u Mostaru niti u ekaonici jer ondje stalno krstare partizanske ophodnje,³⁰ uhi uju i uhi enike otpremaju u Sjeverni logor ili elovinu „poslije ega slijedi su enje i punjenje hercegova kih jama“³¹. Zlo ini sa željezni kih postaja pro uli su se pa su neki ljudi, nakon puštanja iz logora, krenuli ku ama pješice preko planina, no nerijetko su i oni stradavali prolaze i srpskim i muslimanskim selima.³²

---

27 Mogu e je rije o Tripi Šarencu, opunomo eniku OZNA-e Komande II. podru ja Vojne oblasti XXIX. udarne divizije u Stocu. (Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 610.) Tripo je Šarenac 1941. godine bio lan OKKPJ za isto nu Hercegovinu, a 1942. postaje lanom Okružnoga komiteta KPJ za južnu Hercegovinu. (Usp. *Hercegovina u NOB-i*, ur. Milinko urovi , Slobodan Šakota, Radimir Petkovi , Beograd, 1961., str. 178., 414.)

28 lan narodnoga odbora u Hutovu.

29 Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i pora a u isto noj Hercegovini*, str. 54.

30 Okružni sud 29. divizije i elovina nalazili su se tik do željezni ke postaje. Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 101.

31 Isto, str. 98.

32 Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i pora a u isto noj Hercegovini*, str. 58.

2. Mostar – glavno hercegova ko raskrižje Križnoga puta

Jedna od najvažnijih postaja Križnoga puta u Hercegovini bio je Mostar u kojemu su istodobno djelovali logori³³, zatvori³⁴ i sud. Pulji, Vukorep i Bender navode da su hrvatskim zarobljenicima sudili suci Srbi i Muslimani, među kojima i srpski orijentirani hodža Ahmet Dedović. Rodbina sudenika najprije nije ni znala za suđenje pa nije niti bilo prigode za obranu i vjerodostojne svjedoke. Naprotiv, sud je kao svjedoke pozivao Srbe i Muslimane iz rodnih sela osuđenika, a njihov kredibilitet bio je upitan. Navodno su poznata i mjesta i kuće gdje su se prije suđenja sastajali svjedoci te usuglašavali svoje iskaze.³⁵ **Osuđenici na smrt** na mostarskome sudu najprije su likvidirani **u gradu (015)** ili **na stratištima u mostarskoj okolici (016) (017)**. Broj takvih osoba nepoznat je, a na jednome od njih skona je 15. lipnja 1945. i umirovljeni sudenik iz Stoca don Ivan Raguž.³⁶ U izvješću Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava detaljniji podaci navode se samo za jedno mostarsko grobište, i to tzv. **jamu kod Bijeloga polja (18)** u koju su 9. srpnja 1945. bačena **153 zarobljenika** iz Hercegovine.³⁷

33 Sjeverni logor osnovan je neposredno nakon ulaska partizana u Mostar u veljači 1945. godine. Šimundić navodi da se u Sjevernome logoru i zatvoru Hercegovina nije dugo boravilo te da su ljudi nakon završetka mučenja odvođeni u smrt na gradsko groblje i prema **Trebinju u jamu Bišina (019)**. Broj žrtava odvedenih iz Sjevernoga logora nepoznat je. (Usp. M. Šimundić, n. dj., str. 245.) Preživjeli zatočenik Sjevernoga logora Fuad Elezović Dervišević izjavio je da je bio „svjedokom svakodnevnog izabiranja teže osuđenih lica i **dnevnog odvođenja u nepoznatom pravcu**. Po pripovijedanju ljudi u logoru i izvan njega mnogi **odvedeni iz sjevernog logora bili su negdje likvidirani (020)** i nikada im se više nije znalo ni traga ni glasa, jer su o tome bili ubijeni [...] Oficiri logora bili su najviše Srbi od Gacke i Bileća.“ (Usp. I. Prćela, n. dj., str. 443. – 449.) Ivan Marić svjedoči da su zarobljenici u logoru stalno ispitivani, a prozivani su s kartica koje su bile crvene, plave i bijele boje. One koji su prozvani s crvenih kartica više se nisu vratili, a tko je bio upisan u bijelu karticu, pušten je kući. (Usp. K. Rotim, n. dj., str. 205. – 209.)

34 Najpoznatiji mostarski zatvor Hercegovina izgrađen je u Austro-Ugarskoj. Šimundić ističe da je drugoga dana nakon ulaska partizana u Mostar u veljači 1945. godine Hercegovina bila pretrpana zbog čega su osnivani novi zatvori i Sjeverni logor. Zatvorenici mostarskih logora i zatvora bili su uglavnom Hrvati, upravitelji Muslimani, a istražitelji i egzekutori Srbi. Zatvorski zid visok tri metra otežavao je bijeg. Zatvorenici su mučeni i glasnici, a noćni odvođeni na likvidacije (021). Usp. M. Šimundić, n. dj., str. 456.

35 Usp. Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini, str. 59.

36 Usp. isto, str. 59., 696. – 697.

37 Usp. Izvješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999., Zagreb, 2000., str. 107.

Mostar je tako er bio i jedno od raskrižja na Križnome putu odakle su kolone zarobljenika kretale u nekoliko smjerova, a koji su naj eš e završavali u jamama isto ne Hercegovine. Dio hrvatskih zarobljenika otpreman je u srpske i crnogorske krajeve gdje su bili izvrgnuti iživljavanju, mu enju i ubijanju. Najmanje se zna o onima koji su odvedeni u srpske krajeve prema Nevesinju. Za manji broj sigurno je da nisu ni stigli do Nevesinja, nego su svoj Križni put završili naj eš e u zloglasnoj jami **Novakuša** (022) u **Bišini**, koju su nevesinjske poratne vlasti pretvorile u **smetlište**.³⁸

Ve ina zarobljenika produžila je svoj Križni put dalje na istok prema **trebinjsko-bile konikši kim jamama** (023) (024) (025) i drugim stratištima (026) (027) . Transporti su se vlakovima, preko Hutova³⁹ i Ravnoga, slijevali u

38 Speleolog Sre ko Boži evi tvrdi da je oko 1980. godine, istražuju i jedan izvor – pe inu u Nevesinju, doznao od investitora za jamu uz cestu Mostar – Nevesinje. Boži evi navodi da se ta jama rabila kao legalno smetlište, a po navodima nazo nih „pri kraju rata ‘progutala’ je na stotine konjskih zaprega i ostalog materijala s **tisu u ljudi**“. Deponijem je postala rješenjem bivše kotarske uprave u Mostaru. „Kada sam saznao da je onaj koji je to dopustio pravi zlo inac nad zdravljem i isto om brojnih izvora u nižim horizontima i da bi ga radi toga trebalo kazniti, odgovoreno mi je – pokušajte, on je sada delegat u Skupštini u Beogradu i zaslužan je za naš kraj!“ Sre ko Boži evi , Jame (kao) grobnice, Zagreb, 1991., str. 59. O istoj jami piše i Mate **Šimundi** koji navodi da su umoreni zarobljenici iz mostarskih logora i zatvora bacani u **jamu Bišina**, „otvora široka desetak metara i više puta tolike dubine“, blizu ceste Mostar – Nevesinje. Broj je žrtava nepoznat, no Šimundi smatra da bi moglo biti rije i o najmanje **1500** osoba. **Posljednje žrtve navodno su ondje likvidirane** (028) **1948. godine. Šimundi** tvrdi da su radi prikrivanja zlo ina jugoslavenske vlasti jamu odlu ile zatrpati životinjskim lešinama i sme em koje je dovoženo iz Nevesinja, a djelomi no i Mostara. Debeli sloj sme a koji je prekrio žrtve naposljetku je zapaljen. Usp. M. **Šimundi** , n. dj., **457**.

39 Dana 18. listopada 1944. Hutovo su zauzeli 3. i 4. bataljon 13. brigade 29. hercegova ke divizije. Po svjedo anstvu Ivana Previši a vlast su preuzeli Gornjehrašnjani, a „glavni“ su bili Danilo Bukvi i Mujica Tucakovi . „Kad su u Stocu ubijali, ovdje u Hutovu partizanski rukovodioci sazivaju svake ve eri konferenciju, u školi. Neki ti lu ak pri a gluposti, moraš slušati i poslije u kolo i i i pjevati. Ubio ti oca, a moraš u kolo. Tako je to bilo“, svjedo i Previši . Njegov brat Marijan poginuo je tijekom bombardiranja Mostara 7. velja e 1945. i pokopan je na mostarskome vojnom groblju. Otac Š epo povla io se do Slovenije te je vra en u Mostar ili apljinu, a zatim poslan u Stolac. U stola koj zloglasnoj **Gruntovnici** bio je živ do 5. lipnja 1945. i zatim mu se gubi trag. (Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 476. – 478.) Marko Mati svjedo io je da su, nakon pada Hutova, u mjesto došli partizani, navodno iz Trebinja, uhitili nekoliko mještana i zatvorili ih na gornji kat Butiganove ku e, gdje su ih mu ili strujom. Poslije su ih zatvorili u podrum škole pa je Katica Butigan otišla razgovarati s Ivanom Šprljom, tada na elnikom UDBA-e u apljini. Netko je navodno kazao Praljku da se ona požalila na te partizane, zbog ega ih je on potjerao. Pojedini su zatvorenici pušteni ku ama, a drugi otjerani u zatvore u apljinu i Mostar. (Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 516.)

popovsko-trebinjsko-bile ko područje te krajeve Crne Gore, a neznatan broj zarobljenika spasio se najčešće stjecajem okolnosti.⁴⁰

Svjedoku Mati Skaramuci pripovijedao je neki Crnogorac o transportu koji je završio u kanjonu neke rijeke u Crnoj Gori.⁴¹ Međutim u sprovodnicima je bio vrlo mali broj Hrvata, odanih tadašnjim vlastima. Zarobljenici nisu znali kamo idu, štoviše nekima je rečeno da su oslobođeni na sudu i da idu kućama. Prema izjavama svjedoka zarobljenici su bili u tako jadnom stanju da nisu mogli ni pomišljati na bijeg.⁴² Zahvaljujući i tomu što su navedeni transporti prolazili i kroz hrvatska sela, o njima su ipak sačuvani određeni podaci. Poznato je da je bilo veći broj transporta. Prema izjavi I. Ljubana potkraj lipnja ili početkom srpnja 1945. prošla su kroz Hutovo u razmaku od 2-3 dana dva transporta s **15 do 20 vagona** sa zarobljenicima hrvatske vojske.⁴³ Poznato je i to da je u jedan transport iz zatvora u elovinu u Mostaru ukrucano **600** zatvorenika,⁴⁴ a iz jedne od kolona kojom je iz Sarajeva stiglo u Mostar **740** zarobljenika izdvojeno je u Mostaru samo 16 rođenih 1925. godine, dok su ostali

---

Mučenije strujom spominje i Boža Previšić, koja je mučena u zatvoru u Hutovu. Prebačena je u elpljinu, a zatim u mostarski Sjeverni logor te potom u elovinu i konačno u OZNA-u, odakle je odvedena na sud. Tvrdi da je prema Trebinju otišlo nekoliko transporta hrvatskih zarobljenika koji se nikada nisu vratili kućama. (S. Vukorep, n. dj., str. 595. – 596.)

40 Niko Blažević - rovin, koji je po završetku Drugoga svjetskog rata mobiliziran u postrojbe Jugoslavenske armije, posvjedočio je o skupini logoraša koja je iz Mostara navodno sprovedena u Dubrovnik po naredbi zapovjednika grada Tode Kurtovića. Kasnije je doznao „da su ih na Humu istjerali iz vagona, odvojili 42 i rekli: ‘Vi ostajete ovdje, a ovi idu dalje! Primila ih je neka banda i kod **Oraha poubijala** (029) i bacila u **jamu**.’ To su kasnije i neki Srbi prihvatili. ‘Mi smo radili u tunelu i na prvoj amnestiji (15. kolovoza 1945.) pustili su nas kući. Od ostalih poznatih iz transporta nitko se više nije vratio.’ Pitao sam ga koliko je bilo vagona, a on mi je rekao **da je bilo 20 vagona** i reče da ih je bilo **po 80 u vagonu**, dupkom puni vagoni. Prije ovoga transporta otišao je **jedan transport za Trebinje i oni su u Zubcima poubijani** (030) (031) (032).“ (Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini, str. 729. – 730.) U poraću Kurtović je vršio nekoliko istaknutih političkih dužnosti (poslanik u Skupštini SRBiH, član Izvršnog vijeća SRBiH, predsjednik Komisije za vjerska pitanja i drugo). Umro je u studenom 1997. u Sarajevu. **Ilija Šaravanja spominje transport od 1000 do 1200 hrvatskih vojnika, uglavnom iz Mostara i okolice, koji su odvezeni prema Bile i gdje su navodno ubijeni i bačeni u jame** (033) (034) (035). HR - HDA - 1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća, 12.6.

41 Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 61.

42 Usp. isto, str. 60.

43 Usp. n. mj.; također S. Vukorep, n. dj., str. 320.

44 Vidi svjedočanstvo Drage Dadića. S. Vukorep, n. dj., str. 129. – 132.

odvezeni dalje. Kada je u Mostar stigla osje ka kolona s **370** zarobljenika, izdvojeno je tek 7 mladi a mla ih godišta, a ostali su tako er proslije eni u smjeru Trebinja.

Poznanici i rodbina budno su pratili prolaz vlakova, kao i Hrvati koji su bili zaposleni na željeznici. Pojedini zarobljenici davali su kroz prozore znakove da su unutra zahvaljuju i emu su mnogi prepoznati, no zbog toga su vojnici pratitelji transporta u Veljoj Me i zakovali sve prozore.⁴⁵ Ivan Raubic svjedo i da je potkraj 1945. godine vidio kraj Trebišnjice 200 do 300 zarobljenih domobrana koji su vadili iz vode dijelove porušenoga mosta te u vagone koji su odlazili prema Crnoj Gori tovarili raznu robu. Vjerovali su da e, nakon završetka posla, biti pušteni ku ama, no navodno se domovima nisu vratili. Kasnije je u Vinkovcima upoznao Franju Mati a, lovo uvara rodom iz Hercegovine, koji je bio pripadnik 29. hercegova ke divizije, a poslije KNOJ-a. Po vlastitome svjedo enju Mati je kao pripadnik KNOJ-a uvao domobrane koje je vidio Raubic, a **koji su nakon završetka posla pobijeni u njema kim rovovima na Bradini (036)**. Tako er je Raubicu ispri ao kako su domobrani koji su u **Podveležju sjekli šumu tako er pobijeni i ba eni u škripove po Veležu**⁴⁶ (037).

U jamu Hrženi Do dovoženi su zarobljenici iz obaju smjerova (iz smjera Ravnoga i Stoca). Ostala su grobišta: jama poviše **Veli ana (038)**, zatim jame kod Jasenice – **Luga (039)**, **Taleže (040)**, **Oraha (041)**, **Gluhe Smokve (042)**, **Aleksine Me e (043)**, **Babina Zuba (044)** kod **Trebinja**, **Vilusa (045)** te **više** jama oko **Bile e (046) (047) (048) (049)** i kroz kanjon **Mora e**.⁴⁷ **Mnogo zarobljenika ubijeno je u Dolu (050) kod stanice Zaplanik, a zemlja na kojoj su ubijeni više se nije obra ivala.**

45 Usp. Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i pora a u isto noj Hercegovini, str. 60-61.

46 Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 469. – 471.

47 Komisija za utvr ivanje ratnih i poratnih žrtava evidentirala je jednu jamu kod Trebinja u koju je 1945. ili 1946. godine ba en nepoznat broj likvidiranih pripadnici Hrvatskih oružanih snaga. O žrtvama iz jame kod Trebinja govori i Žarko (ili Marko, ne itko) Mari iz Zagreba koji u pismu upu enomu Komisiji za utvr ivanje ratnih i poratnih žrtava spominje Vladu Šegrta koji je 1945. ili 1946. godine navodno pobio i u spomenutu jamu bacio **900** „ustaša“. (HR – HDA – 1944, Komisija za utvr ivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543.) Izme u 20. i 22. svibnja 1945. u **Trebinjskoj šumi (051)** likvidiran je nepoznat broj Hrvata iz sela u okolici Gabele, apljine, itluka i Mostara, prethodno zato enih u mostarskim logorima. (HR – HDA – 1944, Komisija za utvr ivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543; *Izvjesh e o radu Komisije za utvr ivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka /11. velja e 1992./ do rujna 1999.*, str. 109.)

U „Dokumentaciji o stradalnicima“ mogu se naći i izjave ne samo svjedoka nego i sudionika u zločinu koji su stražarili u blizini jama pokraj kojih su žrtve ubijane. Pratitelji pojedinih transporta već su od Zavele na svakoj postaji izbacivali određeni broj zarobljenika nad kojima se izživljavalo srpsko stanovništvo. Pulji, Vukorep i Bender ističu da su tjelesne ostatke te ostatke njihove odjeće i dokumenata nalazili pastiri po **Bobanima** (052) u nepristupačnim **vrletima** čak i desetljeće nakon njihove likvidacije.⁴⁸ Jedan dubravski Musliman izjavio je da je osiguravao okolicu **jedne jame** (053) kod koje su partizani strijeljali **1226 zarobljenika**. Vojska ih je strijeljala, a susjedno srpsko pučanstvo sasijecalo i bacalo u jamu. Susjed Musliman rekao mu je da su im tu i dva susjeda: Vidoje Guto i Martin Milanović. **Sin jednoga sudionika zločina svjedoči da je u jednu jamu blizu crnogorske granice ubačena strijeljana itava kompozicija zarobljenika**⁴⁹ (054) (055) (056).

3. Poratni komunisti koji zločin na stolačkome području

Stolac je nakon Drugoga svjetskog rata također postao jednim od ključnih raskrižja križnih putova u Hercegovini, a na tom je području Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava evidentirala najveći broj stratišta. Pulji, Vukorep i Bender ističu da se o žrtvama koje su otišle u isto srpska područja koritom Bregave preko Berkovića (Dabra), pa i onima koji su poslani u smjeru Ljubinja, vrlo malo zna. Ipak, nešto više informacija dostupno je o osobama koje su poslana prema jamama na Poplatu i okolici.⁵⁰

Autori navode da su stolačka stradanja ponajviše djelo zloglasnoga stolačkog poratnog suda koji su članovi uglavnom bili Srbi i Muslimani. Zarobljenike su trpali svezane u zgrade „Gruntovnicu“ i „Doganu“, odakle su ih provodili preko suda do stratišta. Iz zatvora su pobjegli Božo Pavlović i Matan Mustapić koji su preko Kruševa i Svitave otišli u Žabu i Dubrovnik. Svjedoče da ih je do iznemoglosti tukao Ahmet Bućuk iz Njivica, a poznate ubojice navodno su bili Danilo Dabić, Meho Hairlić,

48 Usp. Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini, str. 61.

49 Usp. n. mj.

50 Usp. isto, str. 62.

Milošević iz Boljuna, Salko Bjelovac i dr.⁵¹ Sud nije pružao pravo na obranu ili svjedoke, štoviše bila su dopuštena svjedočenja samo „profesionalnih“ svjedoka koji su svjedočili ili protiv njih ili osoba koje svjedoci često uopće nisu poznavali. Takav svjedok bila je i Milena Komadina rođ. Bulut, sestra stolačkoga suca Manojla Buluta⁵², koja je priznala da je „svjedočila protiv svih vaših od **Hutova** i svi su skoro u jami u **Drenova koj Vali**“⁵³ (057).

Dostupni podatci govore kako se vrlo malo osoba vratilo živo sa suđenja na stolačkome sudu. U pismima što su ih žrtve iz donje Hercegovine nosile sa sobom na sud znalo je pisati: „Vamo ga ne vraćajte!“⁵⁴ U popratnome pismu za Hrvate iz Dubrava i stolačke okolice, **za koje je zatražena smrtna kazna, bili su upisani posebni znakovi**. Tako su primjerice Hakija Kapić, Omer Alihodžić i Osman Razić optužene Hrvate iz Prenja podcrtavali tri puta. Danilo Bukvić poslao je u jednoj grupi **u Stolac 25 ljudi** (058) iz hutovskoga područja, a kući se vratio samo jedan. Osim toga papir o proglašenoj amnestiji u Stocu navodno je bio privremeno skriven.⁵⁵ O sudbini osoba koje su odvedene na stolački sud svjedočile su i otrgnute ljudske ruke, noge i drugi dijelovi tijela u **Bregavi** (059). Mnogi su noću nestajali iz stolačkih zatvora, a ujutro su njihova tijela nalazile samo njihovu krvavu odjeću. Stolačko pučanstvo svjedočilo o brojnim skupinama žena i djevojaka u narodnim nošnjama iz raznih krajeva koje su odvođene u Stolac te o njihovoj krvavoj odjeći, koja je poslije njihova

---

51 Usp. n. mj.

52 Stojan Raguž Rogonjić svjedočio i kako je Manojlo Bulut ubio njegovu osmogodišnjega brata Antu. (Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 558.) Raguž navodi da mu je brat zaklan u Ostrvu i bačen u vodu. Prema drugome izvoru Antu Raguža Rogonjića uhvatili su prebilovalački partizani koji su ga pekli na ražnju, a kad se voda malo povukla, rodbina je pronašla njegovu glavu i malo kostiju u **Voznici** (060). (Usp. Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini, str. 310.) Istoga dana, 2. veljače 1945., partizani su ubili još dvoje djece, Maru Krešić-Bokić, rođ. 24. studenog a 1933. u Svitavi, i Janju Udženiju, rođ. 1. siječnja 1935. također u Svitavi. (Usp. Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini, str. 318., 324.) Dječije kosti pronađene su i pokopane istom nakon godinu dana. (Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 559.)

53 Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini, str. 63.

54 Isto, str. 63.

55 Usp. n. mj.

odvojenja u nepoznato podijeljena. Jednoj je Hrvatici kao „humanitarna pomoć“ ponuđena čak i svećenika haljina.⁵⁶

Sa sudom su u dosluhu bile osobe koje su nakon dojave o oslobođenju Hrvata pojedinaca ili grupa stupali u akciju, odnosno presretali ih u klancima ili pri prolazu kroz njihova sela, vezali ih, odvodili i likvidirali, i to pojedince po ogradama, a grupe po okolnim jamama. U takvim grupama isticala se skupina izvršitelja zločina za područje **Gornjih Dubrava (061)** čiji su članovi bili Savica Ivković - otun, Panto Gordić, Krsto Gordić i orlo Herber te drugi koji su kod **Maslina** presretali one koje je stolački sud oslobodio, vraćali ih na **Poplat**, ubijali kolcima i **bacali u jamu**.

O pojedincima i grupama „oslobođenika“ sa stolačkoga suda iz južnih krajeva informacije o oslobođenju dobivale su i njihove obitelji. I. Ljuban, koji je nakon rata bio državni službenik u Hutovu, svjedoči: „... meni je došao spisak, da je šest Menala pušteno iz logora i da dolaze kući, i to sve poimenice. Ja sam izvijestio obitelj, ali oni **nikada nisu došli kući (062)** ...⁵⁷ Također mi je javljeno, da su pušteni iz zatvora u Stolcu četiri ovjeka...Mitar Marinko...Kati ... Za druge ne mogu se sjetiti kako su se zvali, uglavnom **nakon par dana naeni su pobijeni u ogradi iznad Bjelovica**.“⁵⁸ (063) Miho Palameta svjedoči da se ljudi oslobođeni iz stolačkoga zatvora nisu htjeli po mraku vraćati kući jer „bi javili na Poplat da će ovi naići pa bi izišli Mihići, Ružići i koji još, ne znam, pred njih“, a oni koji bi bili

56 Usp. isto, str. 64., 691.

57 Isto, str. 281. – 284. Riječ je o Menalo Antunovom, rođ. 1921. u Cerovu, Menalo Stankovom, rođ. 1912. u Cerovu, Menalo Franji Vidojevom, rođ. 1908. u Cerovu, Menalo Iliji Perinom, rođ. 1922. u Cerovu, Menalo Nikoli Perinom, bratu Ilije Menala, rođ. 1920. u Cerovu, i Menalo Stojanu Ivanovom, rođ. 1922. u Cerovu. Sve navedene osobe zarobljene su pri povlačenju u svibnju 1945. kao hrvatski vojnici te su nestali nakon boravka u logoru u Požegi. Prema dostupnim podatcima pušteni su iz logora te **su vlakom došli do Mostara gdje su nestali (064)**. Brat Ilije Menala, Mato Menalo, bio je partizanski komesar koji je brata Iliju tražio u zarobljeničkom logoru u Svetoj Klari kod Zagreba. Prema svjedočenju Boška Dragičevića, Mato Menalo po noći je izvlačio ljude iz logora i trpao ih među zarobljene njemačke vojnike. Podijelio im je partizanske kape i dao im vojničke puške pa su tako postali partizani uvari njemačkih zarobljenika. Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 83. Menalo Frano Boškov, rođ. 1926. u Cerovu, preživio je Križni put i boravak u požeškome logoru odakle je pušten kući. Međutim nije se oporavio od mučenja te je preminuo 26. ožujka 1950. u mostarskoj bolnici.

58 Usp. Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini, str. 64.

uhva eni navodno **su ubijeni u jami na Poplatu (065)** gdje bi pastiri ujutro pronalazili ogrta e, torbe i druge osobne predmete.⁵⁹ Navode potvr uje i Boško Previši .⁶⁰ Pojedine ubijene osobe nitko nije smio pokopati pa su njihove lubanje srpske obanice naticale na štapove. Dio žrtava raskomadane je u srpskim zaseocima, no ve ina žrtava završila je u jamama. Samo pojedinci koji su slu ajno odabrali put preko apljine vra ali su se svojim domovima.⁶¹

U samome Stolcu najpoznatije stratište bili su stola ki zatvori koji su ujedno bili i mu ilišta. Me u stratištima isti e se i podru je **Radimlje**⁶² (poprište partizanskih strijeljanja 1944. i 1945. godine) za koje je sa uvao najviše dokumentacije i na kojemu se nalazi najve i broj stratišta/ grobišta, a posebno su važne izjave osoba koje su pokapale strijeljane i masakrirane žrtve.⁶³ Uz samu rijeku **Bregavu na jednom je mjestu strijeljano i u rovu dugome tridesetak metara pokopano (066)** mnoštvo Hrvata iz raznih krajeva, me u njima i sedam sve enika, koje su zlostavljale okupljene srpske žene. Poznata je i **atrnja Glizuša (067)** u koju su bacane žrtve, zatim **uri a** podrum u **Popratima (068)**, **Škorbin Kuk (069)**, **Crkvine (070)** te stratišta u kanjonu **Bregave (071)**, i to **posebno iznad Stoca**, ali i južno od **Vidova Polja(072)** i drugdje (073).

Južno od Stoca poznata su stratišta, ponajviše jame, od kojih su neke u novije vrijeme i istraživane. Ponajprije je rije o jamama na Poplatu:

59 S. Vukorep, n. dj., str. 226.

60 Usp. isto, str. 123. – 128.

61 Usp. Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i pora a u isto noj Hercegovini, str. 64.

62 U selu Radimlji u op ini Stolac postavljen je spomenik žrtvama križnih putova. Nepotpuni **podatci govore o desetak tisu a žrtava Radimlje**, a Stolac s okolnim podru jima zbog toga je ve nazvan hercegova kim Bleiburgom. Potkraj 1944. i po etkom 1945. godine, osobito nakon doga aja u Bleiburgu i križnih putova, stradalo je oko 20% tamošnjega hrvatskog stanovništva. Tijekom rata stradala su **683** vojnika, **684** djece i **817** žena, a nakon rata na križnim putovima život su izgubila **1333** i u kasnijim vremenskim razdobljima još **531** isto nohercegova ki Hrvat. Usp. Branimir Kova evi , Ljudi moga vremena: suza za Bleiburg – 2, Zagreb, 2007., str. 82.

63 O likvidacijama kod **Radimlje** svjedo i Ana Peri isti u i da je rije o etiri ili pet jama. (Usp. Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i pora a u isto noj Hercegovini, str. 731. – 732.) Likvidacijama na Radimlji potvrdila je i Mara Perutina. Prema njezinim rije ima žrtve su ubijane po no i, a stražu je uvao Tahir Bise. (Usp. S. Vukorep, n. dj., str. 410.) Komisija za utvr ivanje ratnih i poratnih žrtava Republike Hrvatske, ispostava Ljubuški u ljetu 1998. otkopala je **jednu jamu i atrnju na Radimlji (074)(075)(076)(077)**. Prona eni su brojni posmrtni ostatci ljudskih žrtava i time potvr eni iskazi Ane Peri i drugih svjedoka.

u **Drenova koj Vali**,⁶⁴ (078) u **Lokvi inama**,⁶⁵ (079) **Kalac**,⁶⁶ (080) zatim jamama na Drenovcu: **Pazarište** (081), kod **Hrlinih** (082) kuća i **Doma** (083) (nad tom je jamom kasnije napravljen WC), **Golubinka** (084), grobišta u **Mari a ogradi** (085), **Varduša**,⁶⁷ jame (086)

64 Prema spoznajama **Komisije** za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, u **jamu u Drenova koj vali** (087) (088) (poznata kao i **Jama Bakra** i **Jama pod velikom oku i**), duboku 30-ak metara, bašteni su ubijeni povratnici s Križnoga puta s područja jugoistočne i zapadne Hercegovine, no ukupan broj žrtava ostaje nepoznat. Svjedoka i preživjelih navodno nije bilo. Lokalitet se nalazio u posjedu seljaka srpskoga podrijetla, a za njegovo se postojanje doznalo zahvaljujući Gojku Komnenoviću i Nešiću Kariću koji su nakon rata prepričavali o tragovima krvi i predmetima nađenima u neposrednoj blizini jame. Likvidacije je navodno naredio Miho Ružić, pripadnik OZNA-e i poslijeratni šef Odsjeka unutrašnjih poslova u Stocu, koji je prema vlastitu priznanju dvaput skrio naredbu o amnestiji te je u dvama navratima navodno ubio 54 osobe. Salko Mori iz Stoca tvrdio je da je u tri jame na Poplatu bašeno 1200 Hrvata i manji broj Muslimana. Vjekoslav Mikulić iz Širokoga Brijega spustio se u jamu još 1959. i na njezinu dnu otkrio veći broj ljudskih lubanja i kostiju, vojničkih remena te drugih predmeta. (HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543.) Spomenuti je Ružić priznao da je tijekom Drugoga svjetskog rata bio zapovjednik etničke postrojbe, no tvrdio je da je zadatak preuzeo prema naredbi KPJ. (Usp. *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poratna ugroženost Hercegovini*, str. 703.) Speleolozi društva „Špiljar“ iz Splita, speleolozi Tončić i Rašić i Felekić izmišljeno pregledali su spomenutu jamu i potvrdili da se u njoj nalazi mnoštvo ljudskih kostiju koje su kasnije zatrpane kamenjem. (HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543, Izvješće o speleološkim istraživanjima na području Stolca Speleološkog društva „Špiljar“, Split, 20. studenoga 1998.)

65 U djelomično zatrpanu jamu **Lokvine** (089), koja se nalazi na lijevoj strani puta **Stolac – Kruševo**, bašten je nepoznat broj likvidiranih Hrvata, a svjedoci su posvjedočili o tragovima krvi i pronađenim ženskim cipelama. Pokraj jame navodno je viđen stražar Danilo Dabić Milošević iz Poplata koji se hvalio da je „jedne noći ubio dvije patke“. (Usp. HR – HDA - 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543, Zapisnik o grobištu.) Speleolozi društva „Špiljar“ iz Splita, speleolozi Tončić i Rašić i Felekić izmišljeno pregledali su spomenutu jamu duboku tri metra i potvrdili da je u njoj uočeno „više ostataka dugih ljudskih kostiju“. (Usp. HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543, Izvješće o speleološkim istraživanjima na području Stolca Speleološkog društva „Špiljar“, Split, 20. studenoga 1998.)

66 Prema kazivanju Marka i Joze Raguža iz Kruševa u ljeto 1945. Meša Gotuši i njegovi suradnici presreli su ili izveli iz zatvora u Stocu skupinu od **desetak osoba** hrvatske nacionalnosti, **likvidirali ih i bacili u jamu Kalac** (090) koja se nalazi na sjevernoj padini brda **Mari a** iznad naselja **Bovan**. Usp. HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543.

67 U **Vardušu kod Ljubinja** navodno je ubašeno **više od 7000 hrvatskih vojnika** koji su u kolonama dovoženi iz Mostara i drugih mjesta te ubijeni po naredbi Dejana Čapina, udbaša s Domanovićima. (Usp. *Spomenica Bleiburg 1941.-1945.*, str. 161.) Istu brojku žrtava Varduše spominje i Anđelko Mijatović u podlistku „Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda: Masovna poratna pogubljenja na brojnim stratištima i žrtve hrvatskih marševa smrti“, objavljenom u Vjesniku 19. srpnja 2005. na strani 55. Prema podacima Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava u jamu je bašten nepoznat broj vojnika dovedenih iz Mostara i drugih mjesta. (Usp. *Izvješće o radu Komisije za utvrđivanje...*, str. 107.) Svjedok

na Žegulji, kod **Vo ena (091)**, **Žrvanj (092)**, **Padrlja a (093)**, **Krtinje (094)**, **Vlahovi i (095)** i druge (096).⁶⁸ U „Dokumentaciji o stradalnicima“ susreću se i svjedoci ljudi iz tih mjesta o **vojnicima JNA koji su kasnije dovozili ba ve kiseline ne bi li tako rastopili ostatke žrtava ubijenih u jamama.**⁶⁹

U neposrednome pora u cjelokupno hrvatsko pu anstvo stola koga kraja našlo se u opasnosti ne samo pred tijelima tadašnjih vlasti nego i pred srpskim i muslimanskim civilima. Dio hrvatskih vojnika koji je preživio logore bio je mobiliziran u JNA i služio je uglavnom po srpskim gradovima gdje su doživljavali neprekidna sumnji enja, šikaniranja, ponižavanja, ispitivanja, su enja, a nerijetko su gubili i živote ili umirali u bolnicama. Najteža zlodjela po inili su tzv. terenci ije su jedinice preplavile hrvatska sela u potrazi za **škriparima** koji su se ponajviše krili u **Žabi (097) i brdima njezine okolice (098)(099)**. Među škriparima krio se i ve i broj civila koji su po dolasku partizana izbjegli iz svojih sela. Mnogi su uhi eni i okrutno ubijeni (mu eni, raskomadani, utopljeni, kamenovani, vješani, strijeljani itd.).⁷⁰

Stola ki sud bio je mjesto progona hrvatskoga pu anstva mnogo godina nakon rata tijekom kojih je mnoštvo Hrvata osu eno na smrt ili dugogodišnje robije u zeni koj tamnici. Pulji , Vukorep i Bender isti u da je ve i dio sudskih procesa montiran radi oduzimanja imovine ili zataškavanja ratnih zlo ina, odnosno uklanjanja svjedoka.⁷¹

Drago Dadi prisjeća se da je spomenutoga apina vidio u elovini te je isti 1943. ili 1944. navodno bio u etnicima. (S. Vukorep, n. dj., str. 129. – 132.) apina su navodno likvidirali križari 1946. godine. (Usp. Damjan Peri , „*Moj križni put*“, Politi ki zatvorenik, br. 88/89, srpanj/kolovoz 1999., str. 61. – 62.)

68 Među sa uvanim podacima Komisije za utvr ivanje ratnih i poratnih žrtava nalaze se i oni o jami **Kamalj (100)**, koja je kasnije zatrpana, a u koju je u prolje e 1945. ba en nepoznat broj prethodno obješenih civila. Nekoliko svjedoka potvrdilo je da su pri vrhu jame vidjeli bijelu arapu na ljudskoj nozi. Za drugu jamu kod **Poplata (101)** zabilježeno je da je u nju ba en likvidirani pripadnik Hrvatskih oružanih snaga zarobljen u Sloveniji, zatvoren u Stocu i bez su enja strijeljan na **Poplatu**. (Usp. HR – HDA – 1944, Komisija za utvr ivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543, Zapisnik o grobištu.) Speleolozi društva „Špiljar“ iz Splita, speleolozi Ton i Ra a i Fe a izmi pregledali su i **Dvogrlu (102)** (Dvogubu) jamu u kojoj su uo ili „ve i broj dijelova ljudskih kostiju koji su djelomice prekriveni kamenjem“. (Usp. HR – HDA – 1944, Komisija za utvr ivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 543, Izveš e o speleološkim istraživanjima na podru ju Stolca Speleološkog društva „Špiljar“, Split, 20. studenoga 1998.)

69 Usp. Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i pora a u isto noj Hercegovini, str. 65.

70 Usp. isto, str. 65. – 66.

71 Usp. isto, str. 68.

Zaključak

Područje istočne Hercegovine i Crne Gore vjerojatno je jedno od većih stratišta Hrvata u Drugome svjetskom ratu i poraću. Pretpostavlja se da su Križnim putem kroz to područje prošli desetci tisuća zarobljenih Hrvata te skončali u jamama i na drugim stratištima. Prema *Šematizmu Katoličke crkve u Jugoslaviji iz 1939.* na području trebinjske biskupije, župe Nevesinje i dijelova župe Blagaj i Glavati već živjelo je nešto manje od 30.000 katolika. Dosadašnjim istraživanjima na tom je području registrirano 4515 žrtava, što znači da je u ratu i poraću stradalo najmanje 15% ukupnoga hrvatskog stanovništva.⁷² Tijekom Drugoga svjetskog rata stradala je 2551 osoba, a po završetku rata još 1864 osobe. Od toga broja 2138 osoba bili su civili (od čega 684 djece do 15 godina i 817 žena stradalih tijekom rata), a 2277 vojnici poginuli u borbama i zarobljeni i ubijeni nakon rata.⁷³

O stradanju hrvatskoga pučanstva u Hercegovini progovorio je biskup dr. Petar Šule koji je u rujnu 1945. na biskupskoj konferenciji u Zagrebu istaknuo i sljedeće:

Po dolasku u svako selo OZNA je dala pobiti po nekoliko ljudi, da drugima zada strah. U Mostaru svi su zatvori odmah bili puni. Zatvorenici su bili uglavnom Hrvati-katolici... **Iz zatvora i logora odvažani su po noćitavi kamioni puni katolika i ubijeni bez ikakve sudske presude**, tako da broj pobijenih katolika sa teritorija ove biskupije u godini 1945. **ide u više hiljada**... Izbjeglice iz istočne Hercegovine (kotar Stolac) moraju se vraćati natrag u staru postojbinu, ali im je tamo sve porušeno, pa kad ništa nemaju hrane se korjenima. Nešto hrane dobivaju što dolazi od Unre, ali tek nakon što se podmiru muslimani i pravoslavni. Nijedna vjera nije toliko šikanirana kao katolika... radi se o fizičkom istrebljenju katolika... Katolici su raja koja mora muslimanima kulliti kao u doba osmanlijskog feudalizma. U selu Crni ima... udarili su 404 nadnice na muslimanskim poljima a na katolikima samo 4.⁷⁴

Istraživanje grobišta u istočnoj Hercegovini važno je i zbog činjenice da su prema Stolcu, Trebinju i Bile i te dalje prema Nikšiću odvođeni Hrvati

72 Usp. isto, str. 83.

73 Usp. isto, str. 86.

74 Isto, str. 69.

iz različitih krajeva Hrvatske i Bosne Hercegovine. Usprkos slaboj istraženosti ovoga područja, ponajprije zbog ratnih zbivanja u prvoj polovini 1990-ih, speleološka istraživanja, provedena potkraj 1990-ih, potvrdila su navode svjedoka o likvidacijama što su se događale na tome području.

Izvori i literatura

I. Arhivsko gradivo

- Hrvatski državni arhiv

- HR – HDA – 1491, OZNA za Hrvatsku
- HR – HDA – 1561, SDS RSUP SRH
- HR – HDA – 1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća; 1942. – 1967.
- HR – HDA – 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Sabora RH

- Državni arhiv u Splitu

- HR - DAS - 409, SUP za Dalmaciju

- Državni arhiv u Dubrovniku

- HR – DAD (Arhivski sabirni centar Metković – Opuzen – Ploče) - 452, Kotarski odbor Saveza udruženja boraca NOR-a Metković

II. Literatura

- *50 godina Bleiburga: Zbornik radova o Bleiburgu i križnim putovima s trećeg međunarodnog znanstvenog simpozija u Bleiburgu 14. i 15. svibnja 1995.*, ur. Jozo Marević, Zagreb, 1995.

- Baković, don Anto, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Zagreb, 2007.

- Božićević, Srećko, *Jame (kao) grobnice*, Zagreb, 1991.

- Dizdarević, Zdravko, „Prilog istraživanju problema Bleiburga i Križnih putova (u povodu 60. obljetnice)“, *Senjski zbornik*, 32 (2005.), str. 117. – 196.

- Hercegovina u NOB-i, ur. Milinko Petrović, Slobodan Šakota, Radomir Petković, Beograd, 1961.
- Kovačević, Branimir, *Ljudi moga vremena: suza za Bleiburg – 2*, Zagreb, 2007.
- *Leksikon NOR-a i revolucije u Jugoslaviji 1941.-1945.*, Beograd – Ljubljana, 1980.
- Prcela, Ivan, *Hrvatski holokaust*, Zagreb, 2005.
- *Razvoj OS SFRJ 1945-1985, Kopnena vojska JNA*, knjiga III, Beograd, 1988.
- Rotim, Karlo, *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Mostar, 2000.
- *Spomenica Bleiburg 1945.-1995.*, ur. Mirko Valentić, Zagreb, 1995.
- *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, priredili Ivica Puljić, Stanislav Vukorep, Zoro Bender, Zagreb, 2001.
- Suton, Josip Jozo, *Posuški žrtvoslov*, Zagreb, 1998.
- Šimundić, Mate, *Hrvatski smrtni put*, Split, 2001.
- *Vojna enciklopedija*, sv. 2, Beograd, 1959.
- *Vojna enciklopedija*, sv. 9, Beograd, 1967.
- Vukorep, Stanislav, *Preživjeli svjedoci*, Zagreb, 2005.

III. Ostali izvori

- Mijatović, Anđelko, „Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda: Masovna poratna pogubljenja na brojnim stratištima i žrtve hrvatskih marševa smrti“, *Vjesnik* (Podlistak), 2005.
- *Politički zatvorenik*, Glasilo Hrvatskog društva političkih zatvorenika
- *Izješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999.*, Zagreb, 2000.

Blanka Matkovi

POST-WAR COMMUNIST CRIMES AND GRAVEYARDS IN EAST HERZEGOVINA

Abstract

After May 1945 prisoners from Croatian concentration camps and prisons, especially from Požega and Slavonski Brod, were transported to Bosnia and Herzegovina. The vast majority of prisoners were confined in Sarajevo and Mostar concentration camps, from where the unknown number was taken to Stolac, Nevesinje, Bile a, Trebinje and Montenegro. According to the witnesses' statements those persons have never come back home, therefore it is assumed that they were killed in many pits and graveyards in the area of East Herzegovina. Speleological researches confirmed that there are human bones in some pits, but suffering of Croats in that area is still not enough explored. Although most of testimonies speak about prisoners' coming via Slavonski Brod, the traces also lead to Split and Dubrovnik. Many sources, including the archive, confirm close contacts and cooperation of Dalmatian and Herzegovinian communists and authorities (especially OZNA), because of what exploring of war crimes done in East Herzegovina and South Dalmatia is very complex.

Key words: Second World War, Herzegovina, OZNA, communism, graveyards, post war crimes

prosinca 2012.

221